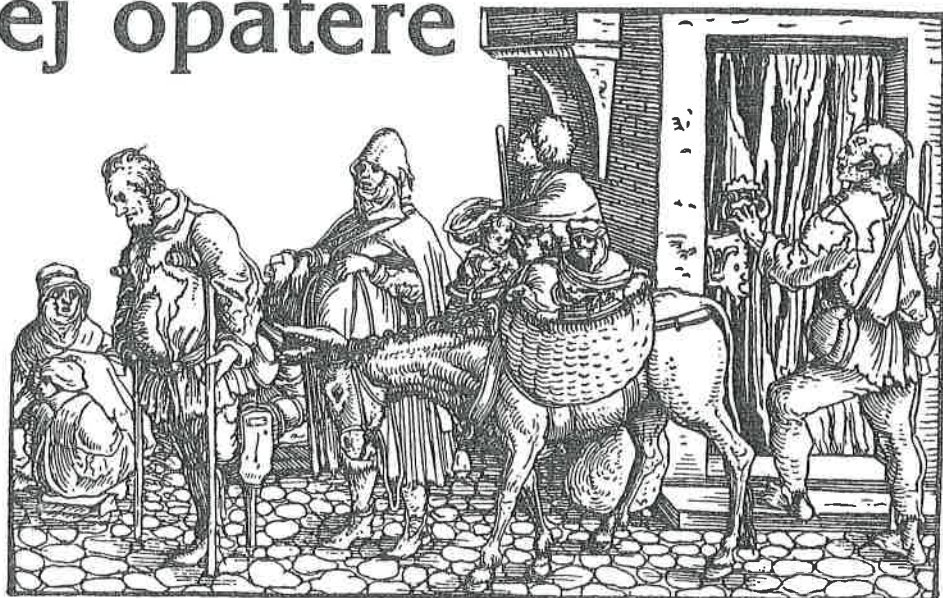


Napriek spoločenským zmenám prebiehajúcim počas stáročí majú historické obdobia niečo spoločné. V každom z nich žila či živorila vrstva obyvateľov nachádzajúcich sa v sociálnej alebo hmotnej núdzi. Každé obdobie ju vyprodukovalo v závislosti od politicko-ekonomických pomerov a spôsobilo nielen isté jej špecifiká, ale aj zvláštne prístupy k náprave a zmierneniu jej postavenia. Tematický prehľad od stredoveku po koniec socializmu nás nepresvedča o úspešnosti ani o naplnení utópií a ideí rovnostárstva a odstránenia chudoby a ani budúcnosť nevyzerá v tomto smere optimistickejšie. Naša príloha však ponúka informácie a inšpirácie, ako k tomuto fenoménu pristupovať.

Od milosrdenstva k štátnej opatere

GABRIELA
DUDEKOVÁ

Ľudia, ktorí sa nedokážu uživiť vlastnými prostriedkami a sú odkázaní na pomoc ostatných, tvoria prirodzenú súčasť každej spoločnosti. Pre človeka v núdzi je však nepríjemné, že prijímaním takejto pomoci sa zároveň vystavuje kontrole a zásahom do súkromia. Pre spoločnosť, ktorá musí mať na podporu takýchto ľudí vytvorené dostatočné zdroje a mechanizmy pomoci, je to rovnako zložitá otázka.



CHUDOBA, ŽOBÁCI A TULÁCI PATRI K OBRÁZU MESTA

Starostlivosť o chudobných ľudí na okraji spoločnosti v minulosti

Niektoré ohrozené skupiny ľudí sa v minulosti (podobne ako dnes) dostávali do situácií hmotnej núdze pomerne často. Tradične medzi tých, ktorí sa nedokázali uživiť prácou svojich rúk, patrili telesne a duševne postihnutí – mrzáci, slepci, hluchonemí, mentálne retardovaní. V minulosti sa tieto defekty v dôsledku nižšej úrovne medicínskej a zdravotnej starostlivosti, rôznych epidémií, vojen či používania telesných trestov vyskytovali v oveľa väčšej miere. Na prvý pohľad viditeľný hendikep im v spoločnosti vydeľoval osobitné, presne vymedzené miesto. Telesne postihnutých ľudí považovala spoločnosť za prirodzenú súčasť života a starostlivosť o nich v súlade s kresťanskou morálkou za svoju povinnosť. Tradičná sociálna starostlivosť sa zameriavala aj na vdovy a sirotu, ktoré sa stratou živiteľa (manžela alebo otca) často ocitli bez zabezpečenia základných existenčných podmienok. Ženy z veľkej časti patrili k chovancom chudobincov a k osobám, ktorým rôzne dobročinné mestské spolky pridelovali pravidelnú podporu. Súviselo to aj s ich postavením v minulosti, pretože prinajmenšom do 20. storočia boli zväčša ekonomicky odkázané na živiteľa rodiny. Ľudia upadali do biedy aj v dôsledku rôznych prírod-

ných a ekonomických kríz či katastrof, neúrod, epidémií, vojen, povodní, požiarov i zemetrasení. V takýchto mimoriadnych prípadoch sa mohli viac či menej spoliehať na dobročinnosť a solidaritu spoločnosti, v ktorom žili – či už mesta alebo náboženskej obce –, resp. na dobrú vôľu jednotlivých darcov a iniciátorov dobrovoľných zbierok. Tento druh pomoci však závisel výlučne od ich ochoty a možností. Ďalší rizikový faktor predstavovala staroba, ktorá sa často stávala príčinou sociálneho úpadku, neraz aj prepadu do existenčnej biedy.

Tradičné formy starostlivosti

Najstaršie sociálne ustanovizne zakladali a spravovali cirkvi, predovšetkým cirkevné rady, ktoré sa špecializovali na charitatívnu činnosť, neskôr aj mestské samosprávy, zriedkavejšie bohatí jednotlivci – šľachtici alebo meštania. Spočiatku neboli špecializovanými ústavmi a mali charakter všeobecnej zdravotno-sociálnej ustanovizne pod názvom špitál (hospitál), xenodochium. Stravu, prípadne aj ubytovanie a ďalšiu starostlivosť tu dostávali chorí, chudobní, starci, sirotu i povesní. Aj neskoršie chudobince a tzv. opatrovacie ústavy (niekedy nazývané aj lazarety) boli ako

pokračovatelia stredovekých xenodochií často jediným azylom pre starých a chorých ľudí spoločne s telesne a duševne postihnutými, niekedy dokonca spolu so sirotami. Špecializácia ústavov bola výsledkom až neskoršieho vývoja. A hoci oficiálne oddelenie nemocníc od starobincov, čiže zdravotnej služby od sociálnej, sa v Uhorsku uskutočnilo roku 1856, v praxi aj naďalej pretrvával univerzálny charakter ústavných zariadení. V polovici 19. storočia existovalo v Uhorsku pod názvom nemocnica 90 ústavov, ale až polovicu z nich tvorili starobince s pár posteľami. Aj v 70. rokoch 19. storočia predstavovali najčastejší typ ústavu kombinované zdravotno-sociálne zariadenia s veľmi nízkou kapacitou (cca 6 – 25 osôb), ktoré síce niesli názov nemocnica (špitál, lazaret), boli však spojené s chudobincami. Najväčšou kapacitou a najvyšším stupňom špecializácie ústavov sa mohli pochváliť veľké mestá. Podľa štatistiky sociálnych zariadení z roku 1875 sa na území Slovenska nachádzalo 57 ústavov sociálnej starostlivosti. Zo žúp ich bolo najviac v Nitrianskej a Gemerskej, z miest v Bratislave, Prešove, Banskej Štiavnici, Trenčíne, Nitre a Košiciach. Na správe a financovaní chudobincov a starobincov sa podieľali jednotlivé cirkvi, mestá,

bohatí mecenáši, často boli v spoločnej správe mesta a cirkvi. V stredoveku disponovali niektoré špitály rozsiahlym nehnuteľným majetkom v podobe pozemkov, viníc, chovných zvierat, dokonca aj práva na mletie obilia alebo práva výčapu, ktoré im čiastočne zabezpečovali sebestačnosť a finančnú nezávislosť. Financie a nehnuteľný majetok im v testamenteroch zanechávali bohatší mešťania a šľachtici. V neskorších obdobiach boli chudobincom financované z príspevkov cirkvi a mesta a vlastnili spravidla len budovu, v ktorej ústav sídlil. Úroveň starostlivosti v chudobincoch závisela od finančných možností zriaďovateľov, ale aj od toho, pre koho boli určené. Kým veľká väčšina azylu pre chudobných poskytovala iba najzákladnejšie prostriedky, neraz iba nocľah (pričom stravu, kurivo a ošatenie si museli ich obyvatelia vyžobovať v meste), niektoré chudobincom mali vyslovene elitný charakter, podobný súčasným súkromným penziómom pre dôchodcov. Takáto strava vo väčšine chudobincov a starobincov bola kaloricky chudobná. Existovali však aj ústavy poskytujúce vysoko nadštandardné služby. Napríklad v košickom Dome chudoby podávali roku 1874 chovancom okrem chleba, polievky, cestovín a omáčky aj štyrikrát do týždňa varené mäso, počas sviatkov dokonca aj

pečené mäso. Podobne v mestskom chudobinci v Modre pravidelne podávali dvakrát do týždňa varené mäso a raz týždenne pečené mäso, štyrikrát ročne dokonca pivo a víno. Vysoký štandard poskytovali aj oba chudobincom v Banskej Bystrici – katolícke *Xenodochium Petri Caroli S. Elisabetha Vidua Regina* a evanjelický Dom chudoby.

Formy pomoci a starostlivosti o sociálne odkázaných ľudí na vidieku mali inú podobu. Obec väčšinou nemala financie (a často ani potrebu) zriaďovať chudobinec. Ak to aj urobila, išlo o veľmi jednoduché ubytovanie v jednej až dvoch izbách. Keď zlyhala záchranná sociálna sieť v rámci rodiny a pomoc neposkytol ani zamestnávateľ, uplatnili jednoduché a ľahko kontrolovateľné formy pomoci. Vedenie obce poskytovalo opateru alebo možnosť obživy postihnutým tak, že ich zamestnávalo na ľahšie práce – pasenie zvierat, čistenie ulíc a iné pomocné alebo príležitostné práce. Z dnešného pohľadu neobvyklým sa zdá spôsob uplatňovaný na dedinách. Išlo o systém rozdeľovania povinností na základe striedania, takzvaného „zaradom“: strava a iné naturalie, niekedy dokonca aj ubytovanie sa poskytovali od domu k domu, čo vychádzalo z prirodzenej solidarity vidieckej komunity.

„Nová“ chudoba – nové problémy

Najviditeľnejším problémom ľudí na okraji boli žobráci a tuláci. Okrem spomínaných telesnej a duševnej postihnutých ľudí, starcov a nezaopatrených detí či vdov k nim patrila aj chudoba, typická pre veľké mestá. Medzi žobrákmi sa ocitali aj schudobnení tovariši či remeselníci, bývalí žoldieri, vojenský zbehovia, poddaní, ktorí ušli od zemepána, vrátane tých, ktorí sa dopúšťali drobných krádeží a iných kriminálnych deliktov. Kým bola spoločnosť schopná tradičnými metódami problém tejto pomerne málopočetnej skupiny zvládnuť, neznamenal pre ňu väčšie nebezpečenstvo či pocit ohrozenia. Problémy s mestskou chudobou a so žobrákmi existovali ako samozrejmosť súčasťou života v meste aj predtým, s rozvojom priemyselnej výroby a s migráciami veľkého počtu ľudí prichádzajúcich do miest za prácou vznikali nové komplikácie. V obdobiach ekonomických kríz zostávalo mnoho ľudí bez práce, čím počet žobrakov narastal do dovtedy nepoznaných rozmerov. S problémami tohto druhu sa ako prvé stretli veľké mestá v západnej Európe, napríklad Paríž či Benátky, a práve ony začiatkom 16. storočia iniciovali zmeny v systéme sociálnej opatere. Dovtedajšie dobročinné mi-

Charita a špitáľníctvo na Slovensku v stredoveku

S rozvojom stredovekej spoločnosti ruka v ruku kráčala jej sociálna diferenciácia. Popri úzkej vrstve zámožných ľudí tu žili široké skupiny ľudí, ktoré si zabezpečovali každodenné živobytie ťažkou prácou. Stačilo však, aby došlo k mimoriadnym udalostiam ako vojny či živelné pohromy, a sociálne najslabším často zostávala iba žobrácka palica. Rozrastali sa rady tulákov a žobrakov, ktorí sa už nevedeli a niekedy ani nechceli zaradiť do existujúcich sociálnych štruktúr. Značné rozdiely z tohto hľadiska existovali medzi vidiekom a mestom. Na vidieku sa sociálna diferenciácia prehlbovala iba nebadane, pričom tamojšia spoločnosť dokázala poskytnúť obživu aj bezzemkom (želiarom). Tí vypomáhali na šľachtických dvoroch či pri obrábaní bohatších sedliackych hospodárstiev, uplatnili sa aj ako dedinskí remeselníci.

Skutky milosrdenstva

Sociálna stratifikácia ovela rýchlejšie napredovala v mestách, kde sa popri vedúcej vrstve patriciátu etablovala pomerne široká remeselnícka stredná vrstva a nemalý počet príslušníkov mestskej chudoby. Súčasťou života v mestách na území Slovenska sa preto od začiatkov stali špitály plniace funkciu starobincov, chudobincov a lazaretov. Ich zriaďovanie vychádzalo zo



STAROSTLIVOSŤ O BIEDNYCH V STREDOVEKOM ŠPITÁLI

sociálneho učenia cirkvi o pomoci blížnym a konaní skutkov milosrdenstva. Z dnešného hľadiska sa možno zdá nepochopiteľné, že v stredovekom špitáli bola starostlivosť o zdravotný stav až na poslednom mieste. Zo zachovaných prameňov je evidentné, že špitál v prvom rade poskytoval strechu nad hlavou, veľmi skromnú stravu a jeho neodmysliteľ-

nou súčasťou bola starostlivosť o duchovnú spásu, ktorej sa venovala veľká pozornosť. Na tento účel slúžili vlastné kaplnky stojace v bezprostrednej blízkosti špitálov. Možno len predpokladať, že chorým chudobným sa poskytovala aj určitá zdravotná starostlivosť, ktorá však závisela od šikovnosti miestneho ráhhojiča. Pozornosť sa tu venovala i základnej hygiene, čomu nasvedčuje skutočnosť, že špitály sa spravidla nachádzali v blízkosti mestských kúpeľov. Stredoveké špitály plnili viacero funkcií. Predovšetkým boli sociálnou ustanovizňou, ktorá pomáhala prežiť sociálne najslabším jedincem mestskej spoločnosti. S biedou v tých časoch súviseli rôzne choroby, ktoré sa usilovali liečiť najmä príslušníci rôznych liečiteľských rádov v rámci vtedajších možností, prípadne aspoň izolovať chorých od zdravej populácie.

S inštitúciou mestského špitála sa na Slovensku stretávame už v polovici 12. storočia. Ako charitatívna inštitúcia mohol byť umiestnený priamo v intraviláne mesta, prípadne v jeho blízkosti na predmestí, čo bolo výhodnejšie z hľadiska prevencie pred nákazlivými chorobami. Správu a hmotné zabezpečenie špitálov zvyčajne mali v rukách jednotlivé mestá, duchovné záležitosti obyčajne prináležali príslušníkom liečiteľských rádov alebo mestom povereným kňazom.

V našich podmienkach rozoznávame dva typy špitálov. Prvý založilo a spravovalo konkrétne rádomé spoločenstvo. Najčastejšie to boli antoniti, ktorí okrem miest (Bratislava, Košice) zakladali tieto inštitúcie aj na vidieku (Spišské Dravce), ďalej johaniti alebo križiaci. Neskôr bežnejšie špitály zakladalo a spravovalo mesto. V prípade zemepanských miest boli ich fundátormi najčastejšie zemepáni, ktorí ich

losrdenstvo nahradil systém sociálnej starostlivosti pod vedením mestskej samosprávy. Hlavný dôraz sa začal klásť na racionalizáciu a adresnosť výdavkov, spojených s evidenciou, kontrolou a represiou voči žobrákom. Základné princípy mestskej sociálnej politiky sa stali charakteristickými aj pre nasledujúce storočia.

Aj na našom území rozvoj priemyslu v mestách znamenal obrovskú zmenu. Na jednej strane poskytoval lákavé možnosti zárobkov, avšak pre ľudí, ktorí sem prišli z vidieka za prácou, znamenal život v meste aj zneistenie. Spretňali sa tradičné väzby a kontakty typické na dedine, ktoré dovtedy predstavovali záruky bezpečnosti a stability. Ľudia sa ocitli v meste ako cudzinci, oveľa zraniteľnejší v prípade straty práce, ekonomickej krízy, choroby či staroby. Nový druh chudoby už nebolo možné zvládnuť obvyklými metódami. Obmedzené finančné zdroje nestačili na pomoc všetkým ľuďom neschopným zabezpečiť seba a svojej rodine obživu. Pre zdravých ľudí bez práce neexistoval systém v podobe dnešného sociálneho poistenia. Túto výhodu pre prípad staroby, invalidity alebo predčasného úmrtia mali len členovia cechov a baníckych bratských pokladníc.

obdarovali rôznymi dôchodkami, mlynmi, vinicami a pozemkami. V ojedinelých prípadoch sa špitál stal vlastníkom dediny. Spravidla však išlo o viacero menších majetkových celkov v intraviláne príslušného mesta.

V špitáli

Nie sme celkom presne informovaní, ako mestský špitál vyzeral. Na hlavnom oltári Dómu sv. Alžbety v Košiciach sa síce zachoval načrtnutý ideálny model stredovekého špitála, ale priestorové i majetkové pomery každého z nich boli v skutočnosti veľmi rôznorodé, z čoho vyplývalo, že aj počet miest pre sociálne slabých obyvateľov bol limitovaný. Každý špitál pozostával z príbytku duchovného, resp. správcu. Ani v jednom prípade tu nechýbala kuchyňa s ohniskom a značný priestor zaberala spálňa (dormitórium). V najstarších časoch išlo spočiatku o jedinú miestnosť, neskôr sa už vyžadovali oddelené spálne pre mužov a pre ženy. Dominantnou súčasťou každého špitála bola kaplnka, kde duchovný správca slúžil omše, vysluhoval sviatosti a organizoval spoločné modlitby. Zasväcovali ich najčastejšie Duchu Svätému, sv. Ladislavovi a sv. Alžbete. V závislosti od majetkového zabezpečenia sa ich súčasťou postupne stávali rôzne hospodárske budovy a nevyhnutný priestor pre personál zabezpečujúci údržbu celého komplexu. Vôbec najstaršou zmienkou o existencii špitála na území Slovenska je listina kráľa Bela III. z roku 1183, ktorou obdaroval nitriansku cirkev časťou svojich dôchodkov. Spomínaná listina obsahuje aj zmienku o tom, že Belov otec kráľ Gejza (1141 – 1161) daroval nitrianskemu špitálu 200 pénz ročne z nitrianskych trhových poplatkov. Bohužiaľ, ďalšie údaje o ňom sa zo stredoveku nezachovali, nepo-

Kto si zaslúži podporu?

Keďže mestskí úradníci a členovia dobročinných spolkov si uvedomovali, že nemôžu poskytnúť pomoc všetkým žiadateľom, pokúšali sa nájsť kľúč na určenie toho, kto si pomoc



„zaslúži“ a kto nie. Rozhodujúcim kritériom sa stala práceneschopnosť či práceneschopnosť žobráka. Telesne postihnutí žobráci a starci – tradiční adresáti kresťanského milosrdenstva – zostali naďalej pod ochranou spoločnosti. Prvoradým cieľom miest bola snaha ochrániť sa pred náporom nových žobrákov bez práce.

chybne však fungoval až do novoveku vo východnej časti dolného mesta. Oveľa lepšie máme zdokumentovanú existenciu dvoch mestských špitálov v Bratislave. Starší z nich, zasvätený sv. Antonovi, vznikol na východnom predmestí približne v priestore dnešného Kostola sv. Ladislava na Špitálskej ulici pravdepodobne ešte v prvej polovici 13. storočia, odkedy jeho správu vykonávali antoniti. Koncom 14. storočia mesto zriadilo v jeho blízkosti ďalšiu sociálnu inštitúciu – Špitál sv. Ladislava. Obdobne sa vyvíjala situácia v Košiciach, kde tento rád v druhej polovici 13. storočia založil Špitál Svätého Ducha.

Počet mestských špitálov rýchlo narastal najmä v priebehu 14. storočia. Najintenzívnejšie tento proces prebiehal v prostredí banských miest. K starším špitálom v Banskej Štiavnici pribudli nové v Banskej Bystrici, Kremnici, Novej Bani a v spišských banských mestách (Gelnica, Spišská Nová Ves). Zakladanie týchto ustanovizní v banských mestách malo svoje opodstatnenie, keďže intenzívna banícka činnosť si každoročne vyžiadala pomerne veľký počet obetí. Mnoho baníkov prišlo o život a ďalší boli zmrzačení. Fundátormi špitálov a donátormi majetkov v banských mestách bývali okrem kráľov zväčša bohatí baníski ťažiar. Zachovali sa zaujímavé údaje o začiatkoch špitála v zemepanskom meste Hlohovci, ktoré zaznamenalo v priebehu 14. storočia veľký rozmach. Špitál Svätého Ducha na tunajšom predmestí na ceste spájajúcej mesto a drevný most cez Váh nepochybne existoval už koncom 13. storočia. Obnovili ho majitelia Hlohovca palatín Mikuláš Kont a jeho žena Klára, ktorá mu mimoriadne štedro darovala veľké majetky, napríklad kamenný dom na

Preto sa zaviedlo ďalšie kritérium – prísne rozlišovanie na „domácich“ a „cudzích“ ľudí v núdzi. K podmienke práceneschopnosti tak pribudla ďalšia – domovská príslušnosť. Niektorým skupinám ľudí sa tak prístup k podpore uzavrel a ostali bez väčšej možnosti situáciu zmeniť.

Problémy zapríčinené veľkým nárastom počtu žobrákov spôsobili výrazný posun v posudzovaní chudoby. Namiesto tradičného morálne vysoko oceňovaného obrazu svätej asketickej chudoby začal prevážovať strach z ohrozenia spoločenskej stability a poriadku. Dovtedajšiu predstavu o „posvätej“ chudobe či o žobrákovi zrodenému z vôle Božej a vyžadujúcemu si milosrdenstvo vystriedal nový stereotyp práceneschopného tuláka nehodného charity a nepracujúceho kriminalizovaného živlu, ktorý treba prostredníctvom práce prevychovať. Spirituálny akt milosrdenstva voči chudobnému blížnemu nahradila prísna efektívizácia a kontrola podpôr založená na kategorizácii chudobných.

V znamení represie

S rovnakými zámermi a v rovnakom duchu uskutočnil osvietenský štát prvé zásahy proti žobrákom. Mali za cieľ zaviesť organiza-

námestí, niekoľko usadlostí v susedstve, ovocnú záhradu, vinice, prameň, potok, les, a naveky oslobodila všetky špitálske majetky od platenia daní. V naračenej časti fundáčnej listiny je veľmi lapidárne zhrnuté poslanie stredovekého špitála: byť k dispozícii chudobným a chorým, nasýtiť hladných, zaodiť nahých, poskytnúť strechu nad hlavou podošným a tulákom a podieľať sa na dôstojnej poslednej rozlúčke s nemajetnými zosnulými.

Rozkradnutý špitál

Pomerne málo, ale o to kurióznějších správ sa zachovalo o začiatkoch Špitála Svätého kríža v Trnave. Keďže išlo o kráľovské mesto, fundátorom tohto špitála bol zrejme jeden z arpádovských kráľov. Správu špitálskych majetkov malo v rukách mesto a o duchovné potreby chudobných sa starali príslušníci niektorého z tunajších rehoľných rádo. Rovnako ako v iných mestách sa špitálske majetky postupom času rozmnožovali zbožnými fundáciami mešťanov a výnimočne aj niektorých okolitých šľachticov. V rozháraných časoch 15. storočia sa mešťania prestali starať o špitál a ponechali ho svojmu osudu. Keď roku 1490 prevzal jeho správu prior benediktínov Mikuláš, špitál bol v žalostnom stave. Mikuláš spísal všetky škody a obvinil trnavských mešťanov vrátane richtára, že rozkradli majetok špitála, zadržovali jeho dôchodky a obsadili príslušné pozemky. Niektorí Trnavčania sa nezastavili ani pred krádežou inventára kaplnky Svätého kríža, odkiaľ od cudzili pozlátený kalich a kríž. Spôsobené škody Mikuláš odhadol na 4 000 zlatých.

Doc. PhDr. Ján Lukačka, CSc.

ný poriadok a sociálnu kontrolu širokých vrstiev. Prostredníctvom centralizácie a inštitucionalizácie sa obyvateľom mali zabezpečiť určité garancie ekonomického, zdravotníckeho, vzdelávacieho a bezpečnostného charakteru. Tvorcovia právnych predpisov o žobraní sa domnievali, že tento problém, rovnako ako problém chudoby, je možné odstrániť výchovou k pracovitosti. Nová etika práce mala byť základom prevýchovy a spolu s prísnymi opatreniami voči nehodným žobrákom prostriedkom na odstránenie bezprácného spôsobu života. Obsah právnych opatrení v Habsburskej monarchii, rovnako ako inde v Európe, ovplyvňoval pohľad na chudobného človeka ako na potenciálny kriminálny živel. Nariadenia Miestodržiteľskej rady o zákaze potláčania žobráctva z prvej polovice 18. storočia, vyzývajúce obyvateľov na kresťanskú dobročinnosť, zároveň zdôrazňovali potrebu opatrnosti voči predstieranej chudobe. Podľa predpisov bolo žobranie povolené iba „domácom“ práceschopným chudákam, ostatní mali byť odsunutí do domovskej obce. Nariadenie Márie Terézie z roku 1775 prikázalo umiestňovať nehodných žobrajúcich chudobných do špeciálneho prevýchovného zariadenia, tzv. robotárne.

Z tohto obdobia pochádzajú aj prvé súpis žobrákov v mestách, na základe ktorých bolo povolené žobrať len malej časti miestnych žobrákov. Pod stálym dohľadom policajných orgánov (marieta označení tabuľkou („odznakom žobrákov“) na prsiach žobrať len na vyhradených verejných miestach. Ostatné žobranie bolo zakázané. Evidencia a následné policajné razie sa stali prvým krokom k vyhosteniu a policajnému odsunu žobrajúcich bez povolenia. Napríklad v Bratislave takto zadržali počas krutej zimy v januári 1766 spolu 70 nelegálnych žobrákov. Vyše polovicu z nich tvorili nezamestnaní remeselníci a nádenníci. Hoci len 15 z nich bolo označených za tulákov, väčšinu zadržaných mesto odsunulo a ostatných umiestnilo v mestskom chudobinci. Tieto opatrenia, ako aj internovanie žobrákov na nútené práce (podľa vzoru anglickej inštitúcie *workhouse*) mali obyvateľstvo ochrániť pred „tulákmi, vagabundmi a žobrákmi“.

Prvé kroky

Novou, účinnejšou formou starostlivosti o chudobných, zavedenou Jozefom II., sa mala stať inštitúcia nového typu, tzv. farský chudobinský ústav (*Pfarrarmeninstitut*), teda orgán na centrálne získavanie a prideľovanie milodarov na území každej farnosti. Sieť farských chudobinských ústavov, ktoré sa začali zriaďovať, a organizácia sociálnej starostlivosti podľa nových zásad (zákaz žobrania, udeľovanie podpôr domácom, „čestným“ chudobným, vykazovanie cudzích žobrákov, evidencia a systemizácia financovania) predstavovali prvú etapu systematizovanej a organizovanej štátnej sociálnej politiky na území Habsburskej monarchie. Zjednotenie policajného postupu proti žobrákom dostalo definitívnu podobu v trestnom zákonníku Jozefa II. z roku 1787. A hoci sa policajné kontroly, razie a odsuny do domovských obcí stali každodennou realitou, represia vo forme nútených prác sa

okrem Holandska a Anglicka neujala. V Habsburskej monarchii existovali už koncom 17. storočia robotárne ako inštitúcie nútených prác. Prvú založil Leopold I. roku 1671 vo Viedni, na území Uhorska to bol od roku 1799 košický Dom práce, slúžiaci ako miesto internovania ľudí prichytených pri žobraní a túlaní, ktorí sa nedokázali preukázať bydliskom a zamestnaním v meste, ďalšia existovala od roku 1809 v Bratislave. Robotárne však väčšmi pripomínali väzenie než sociálno-výchovnú inštitúciu a skôr zastrášovali pred žobraním a túlavým spôsobom života, než resocializovali. U nás sa neujali a pretvorili sa na tzv. azyly pre bezdomovcov, ktoré mali spravidla dobrovoľné a nútené oddelenie.

Prísny tón právnych predpisov a represívne opatrenia v praxi často narážali na nesúhlas verejnosti. Najmä na vidieku neboli ľudia ochotní akceptovať nový obraz chudoby, presadzovaný štátom. Represia vzbudzovala skôr solidaritu s prenasledovanými žobrákmi. Ešte dlho zostali symbolom „posvätnej“ chudoby. Predstava o Bohu, ktorý v podobe žobráka putuje po zemi od domu k domu a podľa správania sa voči nemu ľudí odmeňuje alebo trestá, zostala stabilnou súčasťou ľudových tradícií.

Kto sa má postarať?

Hoci osvietenský štát začal čoraz intenzívnejšie zasahovať do oblasti sociálnej starostlivosti, ťarcha zodpovednosti spočívala aj na iných záchranných sociálnych sieťach. Morálnu aj faktickú povinnosť malo v prvom rade najužšie okolie. Predpokladalo sa, že základné existenčné prostriedky dokáže svojim členom zabezpečiť rodina na čele s jej živiteľom. Z toho sa potom odvíjali morálne (a neskôr aj zákonne stanovené) povinnosti v rámci rodiny. Tzv. vyživovaciu povinnosť mali manžel voči manželke a naopak, podobne rodičia voči deťom a starí rodičia voči vnukom. V prípade, že sa rodina nedokázala postarať o svojich rodinných príslušníkov, mohla sa so žiadosťou o pomoc obrátiť na miestnu náboženskú obec alebo miestne – na vidieku tzv. susedské – spoločenstvo, v meste na mestské sociálne zariadenia. Určité povinnosti voči svojim poddaným mal aj zemepán, avšak tie záviseli viac-menej od jeho ľubovôle. Pomoc tiež poskytovali dobročinné spolky v mestách, ktoré sa začali zakladať najmä od začiatku 19. storočia. Ďalšiu sociálnu záchrannú sieť poskytovali svojim členom prvé svojpomocné profesijné združenia – cechy a banícke bratské pokladnice. Prirodzeným nadviazaním na solidaritu v rámci obce boli nariadenia postarať sa o ľudí v sociálnej núdzi na území mesta či obce. A hoci sa takéto opatrenia odvíjali z logiky zaužívanej praxe, pre vývoj sociálnej starostlivosti znamenali prielom, keďže odvtedy viac či menej sa pomoc stala pre obce záväznou a finančne náročnou povinnosťou. Podľa tejto zásady, potvrdenej roku 1723, museli obce poskytnúť chudobným občanom aj bezplatnú lekársku starostlivosť. Moderné zákonodarstvo zachovávalo túto zásadu. Podľa zdravotného zákona XIV z roku 1876 mestám a obciam pribudli ďalšie povinnosti: starostlivosť o nemajetných duševne chorých a siroty,

ako aj povinnosť obce nad 1 500 obyvateľov zriaďovať a financovať miesto pôrodnej babice, nad 6 000 obyvateľov úrad mestského či obecného lekára. Chudobných mali ošetrovať zdarma, resp. na náklady obce. V praxi sa však uvedené nariadenia – najmä z nedostatku financií – nedodržiavali.

Prelom v dovtedajšom systéme sociálnej a zdravotnej starostlivosti a jej financovania, predtým vykonávaného v rámci mestskej a obecnej samosprávy, aktivít jednotlivých cirkví, dobročinných a svojpomocných spolkov, znamenali nariadenia z roku 1898, podľa ktorých začal starostlivosť o niektoré kategórie hradí štát. Z novozriadeného štátneho krajinského zdravotníckeho fondu sa platili výdavky za nemocničné ústavné liečenie duševne chorých, chudobných rodičiek a pacientov nakazených infekčnými chorobami (po hlavné choroby, cholera, mor a trachóm).



Z fondu sa financovala aj starostlivosť o opustené deti do 7 rokov, ako i schodky z rozpočtov obcí a žúp. Zachovávala sa pri tom zásada subsidiarity: prostriedky štátneho fondu sa smeli použiť iba vtedy, ak sa výdavky nedali pokryť zo zdrojov pacienta alebo jeho rodiny, nemocenskej pokladnice, zamestnávateľa ani domovskej obce.

Táto zmena financovania sociálnych výdavkov znamenala nový trend, v ktorom štát nadobúdala pozíciu hlavného organizátora i garanta sociálnej a zdravotnej starostlivosti.

Špecializácia, byrokratizácia, profesionalizácia

Aj mestá na Slovensku sa pokúšali reorganizovať systém sociálnej starostlivosti. Niektoré (napríklad Kežmarok) sa inšpirovali príkladom Viedne, kde začiatkom 19. storočia zaviedli centrálnu otvorenú sociálnu starostlivosť s cieľom odstrániť pouličné žobranie. Mesto rozdelili na viacero chudobinských obvodov na čele s chudobinskými otcami, ktorí vyhľadávali sociálne odkázaných občanov,

ÚDAJE O SOCIÁLNEJ STAROSTLIVOSTI V MESTÁCH Z ROKU 1908

Finančne podporilo najviac osôb mesto Budapešť (vyše 9-tisíc), nasledovali Temešvár a Šopron (s vyše 900 osobami). Na území Slovenska udeľovalo podporu chudobným 26 miest; po Bratislave (vyše 600 osôb) to bolo najviac v Nitre (takmer 600), v Modre (vyše 400), v Trnave (vyše 100), v ostatných mestách od 5 do 50 osôb. V Uhorsku existovalo 52 ľudových kuchýň, z nich 8 v Budapešti a 9 na území Slovenska – v Bratislave (až 3), Komárne, Levoči, Trnave, Prešove, Kežmarku. Počet vydaných porcií ročne sa pohyboval okolo 3 – 5-tisíc, najväčšiu kapacitu mala bratislavská kuchyňa (vyše 550-tisíc).

preverovali ich majetkové pomery a podávali predstavenstvu spolku návrhy na udeľovanie pravidelných sociálnych podpôr. Zároveň dohliadali na výber darov a príspevkov do spolku, ktoré okrem pokladničiek umiestnených



v kostoloch a na verejných priestranstvách vyberali splnomocnenci od domu k domu. V 40. rokoch 19. storočia podobný centrálny systém, stesnený v Spolku na odstránenie žobrania, doplnenom o inštitúciu nútej robotárne, fungoval v Trnave a Bratislave, kde od roku 1835 fungoval Spolok pre opateru chudobných (*Armenversorgungsanstalt*), ktorý ústredne riadil činnosť viacerých ústavov a spolkov pre sociálnu starostlivosť. Na jeho čele stálo prezídium, zložené z vysokých mestských funkcionárov a zo zástupcov cirkví a miestnej honorácie. Priamu koordináciu mal na starosti výkonný výbor, ktorému podlieha-

li komisie poverené správou konkrétneho sociálneho zariadenia (mestskej robotárne, chudobinca, sirotinca a na týždenné udeľovanie podpôr chudobným). Pravidelný prísun financií zabezpečoval účinný systém vyberania príspevkov. Výbercovia milodarov pravidelne navštevovali všetky domácnosti svojho obvodu a za vybrané príspevky vydávali potvrdenia. Výšku príspevkov mesto stanovilo od výšky domovej dane, resp. nájomného. Dobrovoľný príspevok sa približoval systému zdaňovania. Neodmysliteľnou súčasťou centralizovaného systému sociálnej starostlivosti bol mestský „lekár chudobných“, ktorý ich ošetroval zdarma alebo na náklady mestskej pokladnice. K týmto formám patrila pestrá paleta aktivít mestských dobročinných spolkov a filantropov.

Predovšetkým od prvej tretiny 19. storočia sa začali v uhorských mestách zakladať dobročinné, najmä ženské meštianske spolky pri-nášajúce nové formy starostlivosti o chudobu. Popularitu si získalo hnutie zakladajúce denné opatrovne pre deti predškolského veku,

ktoré propagovala grófká Terézia Brunšviková. Podľa tohto vzoru vznikli v Banskej Bystrici, Bratislave, Trnave, Košiciach a Prešove dobročinné ženské spolky, ktoré zriaďovali detské opatrovne. Dobročinné aj niektoré svojpomocné spolky si zriaďovali nemocnice a ústavy špecializované na starostlivosť o deti, rôzne kategórie telesne a duševne postihnutých. Okrem ženských spolkov sa aktivitou a invenčnosťou vyznačovali slobodomurárske lôže. Ako prvé zakladali špecializované zariadenia pre dovtedy obchádzané kategórie osôb, napríklad bezplatné poradne pre matky a deti, sprostredkovateľne práce pre sluhy a robotníkov, podporné spolky pre prepustených väzňov, detské prázdninové liečebné pobyty, ľudové kuchyne a ohrievárne pre bezdomovcov. Navzájom prepojenú sieť ústavov dopĺňali v mestách zariadenia tzv. otvorenej sociálnej starostlivosti: udeľovanie finančných a naturálnych podpôr a stravovanie vo verejných vývarovniach, tzv. ľudových kuchyniach, zakladaných po hospodárskej kríze v 70. rokoch 19. storočia.

Novú formu zariadení predstavovali verejné ohrievárne a sprostredkovateľne práce. Popri týchto aktivitách zostávala významná rola cirkví ako organizátorov sociálnej starostlivosti. Vysokou špecializáciou ústavov sa mohli pochváliť najmä židovské náboženské obce, ktoré mali okrem tradičných bratstiev *Chevre kadiša* v mestách spravidla vlastný chudobinec, starobinec, sirotinec, nemocnicu, školu a detskú opatrovňu, niekedy aj ľudovú kuchyňu, ako aj spolky na podporu rôznych skupín ľudí v núdzi – napríklad žien, na zabezpečenie výbavy chudobným nevestám, podporu chudobných naturálami, sirot či študentov.

Šetrenie výdavkami a snaha o väčšiu adresnosť i kvalitu starostlivosti mali za následok, že do vedenia a odborných funkcií ústavov sa dostával čoraz väčší počet kvalifikovaných pracovníkov. Hoci na Slovensku i v celom Uhorsku existovalo ešte začiatkom 20. storočia pomerne málo ústavov špeciálnej sociálnej starostlivosti, trend postupnej špecializácie, profesionalizácie a celkovej byrokratizácie bol čoraz citelnejší. Kým roku 1900 malo Uhorsko len niekoľko špecializovaných ústavov pre deti (100 sirotincov a 14 azylov, 1 ústav pre nevidomé, 7 ústavov pre hluchonemé a 3 pre duševne postihnuté deti), situácia sa za niekoľko rokov zmenila. Roku 1911 počet špecializovaných ústavov pre deti stúpil na 109 sirotincov, 9 ústavov pre nevidomé, 16 pre hluchonemé (z nich 3 sa nachádzali na Slovensku: v Jelšave, Kremnici, Bratislave) a 8 pre duševne postihnuté deti (na Slovensku bol iba súkromný Blumov ústav v Plešivci). Na celom území Uhorska vtedy existovali iba štyri štátne ústavy pre choromyselných, okrem nich dve súkromné sanatóriá a špecializované oddelenia v štátnych a ostatných verejných nemocniciach.

Na Slovensku jestvovalo roku 1908 v mestách 60 ústavov zatvorenej sociálnej starostlivosti. Najväčšia časť z nich figurovala pod názvom všeobecný chudobinec (26), ďalej nasledovali starobince, sirotince a „ostatné“ ústavy. Veľkosťou a kapacitou sa veľmi odlišovali.

Kým v malých mestách v nich opatrovali priemerne 10 až 20 osôb, dva budapeštianske všeobecné chudobince mali takmer tri a pol tisíc chovancov, čo vtedy predstavovalo až tretinu všetkých osôb v ústavnej sociálnej starostlivosti v Uhorsku. Celkovo však ich kapacita nepostačovala, takže veľká časť ľudí zostala odkázaných na otvorenú formu sociálnej a zdravotnej starostlivosti. Hlavne v malých mestách prebiehala, podobne ako v starších obdobiach, v jednoduchších formách. Napríklad v Dobšinej začiatkom 20. storočia bol základným zariadením sociálnej starostlivosti mestský chudobinec pre starých praceneschopných a duševne postihnutých chudobných, v ktorom dostávalo stravu a ubytovanie 10 – 12 chovancov. Okrem toho mesto poskytovalo 70 – 90 praceneschopným vdovám a sirotám mesačnú podporu vo výške 2 – 6 korún a stravu starým chudobným občanom mesta (denné v hodnote 50 – 80 halierov). Ako protihodnotu museli – ak im to zdravotný stav dovoľoval – vykonávať práce v prospech mesta, napríklad pri drvení kameňa a zametaní ulíc. A pretože ich práca podľa slov dobového komentára prinášala len malý úžitok, obyvatelstvo ich nazývalo *goldarbeiteri*.

Počiatky sociálneho štátu?

Popri vstupe štátu do systému sociálnej starostlivosti malo najväčší dosah na prax zavedenie systému robotníckej zákonnej ochrany. Zavedenie povinného nemocenského poistenia roku 1891 a úrazového poistenia roku 1907, hoci v praxi fungovalo nedostatočne a vzťahovalo sa len na zamestnancov v priemysle, predznamenovalo ďalší vývoj v smere komplexného systému štátneho nemocenského, úrazového, invalidného a starobného poistenia. Ani najväčšia pýcha sociálnej politiky uhorského štátu začiatkom 20. storočia – poštátnenie starostlivosti o siroty – neukázala v praxi iba pozitíva. Tento krok motivovala nesmierne vysoká úmrtnosť sirot zverených do opaterý dovtedy neštátnych sirotincov (cirkevných, mestských, župných alebo spolkových). Tretina, miestami až polovica detí opatrovaných v ústavoch, ale aj detí daných do opaterý pestúnom zomierala na následky nedostatočnej starostlivosti. Veľký počet tvorili nemanželské deti. Vzhľadom na to, že Uhorsko celkovo zápasilo s malým demografickým prírastkom v tomto období, snažil sa štát vysokej úmrtnosti sirot zabrániť tak, že starostlivosť o siroty do veku 7 rokov (dovtedy financovaná obcami) sa od roku 1898 začala hradíť zo štátnej pokladnice, čo mestá hojne využívali. Pretože sa do sirotskej starostlivosti neprijímali iba úplné siroty, ale aj polosiroty a deti rodičov v existenčnej núdzi, počet žiadostí o pridelenie detí do pestúnskej starostlivosti z dôvodu existenčnej núdze v rodine začal enormne narastať. Poštátnenie starostlivosti o opustené deti do 7 rokov sa uskutočnilo roku 1901 (zákonom č. 8 u štátnych azylov a č. 21), pričom jej centrálnou organizáciou bol poverený spolok Biely kríž. Posledný krok predstavovalo zavedenie nového centralizovaného systému od 1. septembra 1903 – sieť štátnych sirotincov na čele s centrálnym

Uhorským kráľovským štátnym detským azylom v Budapešti. Štátne detské azily v iných mestách boli len akýmiisi prestupnými stanicami, z ktorých deti odchádzali do pestúnskej starostlivosti do tzv. rodinných kolónií. Roku 1906 existovalo na území Uhorska 18 štátnych azylů, celkový počet opatrovaných detí v nich obsahoval vyše 30-tisíc a zhruba toľko ich prideliť do pestúnskej starostlivosti.

Nedostatky centralizovanej štátnej starostlivosti o opustené deti kritizovali už súčasníci. Štát totiž nielen financoval výchovu sirôt, ale vyhradil si právo určovať aj jej smer a podoby. V praxi neraz dochádzalo k zneužívaniu detskej práce, niektoré rodinné kolónie nevyhovovali hygienickým a zdravotným podmienkam. Kritizovala sa tiež jednostranná výchova sirôt zameraná na poľnohospodárstvo, a nie na vyučenie sa remeslu, ako to bolo bežné v neštátnych mestských sirotincoch. Často prebiehali kompetenčné spory medzi štátom a domovskými obcami, resp. mestami. Deti sa do starostlivosti štátu alebo obcí prijímali na základe definície tzv. opustenosti. Siroty, ale aj deti z neúplných a chudobných rodín sa umiestňovali do azylů alebo rodinných kolónií. Vytŕhali ich však z rodného prostredia, čím sa prerušili ich vzťahy s rodinou. Táto najviac kritizovaná prax súvisela s ďalším zámerom uhorského štátu – s výchovou vo vlasteneckom, teda v maďarskom duchu. Štát plánuje budoval azily v oblastiach stredného Uhorska s čisto maďarským obyvateľstvom. Na území dnešného Slovenska sa nachádzal len v Košiciach a Rimavskej Sobotke. Kritika vlasteneckej výchovy zaznievala najmä z úst predstaviteľů národnostných menšín vrátane slovenskej. Takéto zacielenie výchovy sa stalo prekážkou aj na rozšírenie detských opatrovní na území Slovenska. Hoci počet detí v štátnej opatere narastal, nepodarilo sa dosiahnuť ani prvotný zámer – znížiť úmrtnosť nemanželských detí.

Zosilnenie intenzity štátnych zásahů a postupné formovanie štátnej politiky predznamenal premeny vo vnímaní roly štátu u občanů. Kým v období Československej republiky štát intenzívne spolupracoval s aktivitami cirkví a dobročinných združení, v neskorších obdobiach čoraz viac narastala závislosť jednotlivcov v krízových sociálnych situáciách od štátu. Túto skutočnosť umocňovali totalitné režimy vojnovkej Slovenskej republiky a komunistický režim po roku 1948, ktoré na jednej strane vystavili niektoré skupiny obyvateľů perzekúciám, ostatným sa však snažili zabezpečiť záruky sociálnych istôt. Táto politika a paternalistický postoj štátu mali za následok pasivitu občanů, ktorí boli postavení do roly príjmateľů „výdobytkov“ sociálneho zabezpečenia za cenu akceptácie režimu a spolupráce s ním.

Mgr. Gabriela Dudeková, PhD. (1968), vyštudovala archívnicstvo a históriu na Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Je pracovníčkou Historického ústavu SAV v Bratislave. Špecializuje sa na dejiny sociálnej starostlivosti a sociálnej politiky.

Aktivity medzivojnovkej ČSR
pre sociálne a hmotne slabých

Zmiernenie BIEDY

Novovzniknutá Česko-slovenská republika (ČSR) roku 1918 prevzala legislatívu z Rakúsko-Uhorska, ďalší vývoj si však vyžadoval nové zákonné úpravy a sociálne opatrenia, ktoré by citlivo a promptne reagovali na aktuálne domáce problémy. Po vojne bola prevažná väčšina obyvateľstva zaujatá sociálnymi a hospodárskymi problémami, pričom takmer dve tretiny národa potrebovali väčšiu alebo menšiu sociálnu ochranu.

ANNA FALISOVÁ

V začiatkoch nového štátu najväčšiu a najviditeľnejšiu skupinu, ktorá si vyžadovala sociálnu ochranu, tvorili vojnoví poškodení. Patrili sem vojaci s dočasnou a trvalou pracovnou neschopnosťou vzniknutou v dôsledku poranenia alebo choroby počas vojenskej služby či v zajatí. Do tejto skupiny sa rátali aj pozostalí – vdovy, siroty i rodičia – ktorí od vojnových poškodenčů odvodzovali zákonný nárok na dôchodok a výživu. Problematiku starostlivosti o túto kategóriu postihnutých upravilo niekoľko zákonů. Starostlivosť o nich od 1. apríla 1919 zabezpečovali špecializované zemské (krajinské) úrady sídliače v Prahe, Brne a Bratislave. Úradovne popri vedení evidencie vojnových poškodenčů rozhodovali o priznaní, resp. nepriznaní dôchodku, o nariadení lekárskej prehliadky pri opätovnom ustálení stupňa práceneschopnosti, zabezpečovali liečebnú starostlivosť a riešili ďalšie s tým súvisiace problémy. Každý vojnový invalid uchádzajúci sa o pridelenie dôchodku sa musel podrobiť prehliadke sociálnolekárskej komisie. Podľa stupňa práceneschopnosti sa stanovila jeho finančná výška. Základné sadzby na výpočet čiastočného invalidného dôchodku boli odstupňované podľa percenta straty zárobkovej schopnosti, ktorá na uplatnenie nároku na túto podporu musela dosiahnuť 20 %. Penzie vyplácané invalidom dosahovali veľmi nízku sumu a spolu s tzv. drahotným príspevkom (príplatok k mzde v čase drahoty) sa pohybovali od 360 do 2 400 Kč ročne. K tomu sa započítaval príplatok 10 % na každé dieťa a dočasný drahotný príplatok 50 %. Ak sa vojno-

vý invalid liečil v nemocničnom zariadení na štátne trovy, invalidný dôchodok mu pozastavili. Rodina naďalej poberala polovicu z určeného dôchodku, pričom príplatok na deti sa nezmenil. V prípade krajnej núdze ministerstvo sociálnej starostlivosti udeľovalo vojnovým poškodencom jednorazové finančné podpory na výživu, ošatenie alebo ďalšie nutné výdavky. Pri nižšom stupni poškodenia organizmu sa väčšina invalidů rekvalifikovala a vykonávala inú profesiu. Zo štátnych prostriedkov mohli získať aj pôžičky na založenie novej živnosti. Ak ich príjem presahoval ročne sumu 5 000 Kč, strácali nárok na podporu. Vojnovým poškodencom patrilo aj prednostné právo pri obsadzovaní trafik.

Zo zákona vyplýval nárok na liečenie vojnových invalidů. Pomerne vysoké percento vojaků utrpelo zranenia, pri ktorých sa ako jediné možné riešenie ukázala amputácia. V celej republike bolo evidovaných 28 666 vojnových invalidů, ktorí sa nemohli zaobísť bez ortopedických pomôcok. Časť z nich sa im poskytovala zdarma. Zákonné úpravy o vojnových invalidoch zakotvili aj dlhodobý ústav-



nú starostlivosť, pričom išlo najmä o prípady, kde zlyhala opatera zo strany rodiny. Na tento účel sa zriaďovali špeciálne domovy. Na Slovensku existovali napríklad v Kochanov-



ciach, v Kovarciach, kapacitne však nestačili. Napriek prijatým opatreniam mnoho vojnových invalidov muselo žobrať, aby vôbec prežilo, čo bolo za týchto okolností dovoleným remeslom.

Frontoví navrátilci

Ďalšiu ohrozenú skupinu tvorili muži, ktorí po príchode z frontu nenašli prácu. Pomalým prechodom vojnové výroby na mierové účely ich počet výrazne stúpal. Zákon o podporách prijatý v decembri 1918 zaviedol priame štátne podpory v nezamestnanosti. Na dávky mali nárok všetci čl. štátni občania, ktorí boli výživou odkázaní na mzdu alebo služnovské požitky a podliehali zákonu o bratských pokladniciach. Výška podpory sa rovnala nemocenskému a nezamestnaní dostávali príplatok 1 Kč denne na každého rodinného príslušníka. Na príjem peňazí zo štátnych prostriedkov, ktoré sa vyplácali každý týždeň, musel nezamestnaný predložiť potvrdenie o nemajetnosti a dvakrát do týždňa sa hlásiť v sprostredkovateľni práce. Ak zamestnávateľ nechcel prepustiť zamestnancov, ale momentál-

ne ich nemohol zamestnať, vyplácal im nepriame podpory. Vyplatené mzdy dosahovali výšku podpôr a štát ich podnikom z 85 – 90 % refundoval. Nedostatkom podpornej činnosti štátu bolo obmedzenie, ktoré z nárokov vylúčilo lesných, poľnohospodárskych a sezónnych robotníkov. Negatívne sa to prejavilo najmä na Slovensku, kde mali tieto skupiny značné zastúpenie, čím počet sociálne slabých rodín narastal. Podpory stratili aj pracujúci v domácnostiach a služobníctvo.

Na Slovensku sa demobilizovaným vojakom jednorazovo vyplácal aj tzv. odzbrojný príspevok vo výške 360 korún, pričom žiadatelia museli podpísať reverz, že súhlasia s odpísaním tejto čiastky pri uplatňovaní nárokov na štátnu podporu.

Nezamestnanosť neklesala, platnosť zákona o podporách sa predĺžila a podpory sa vyplácali dlhšie, ako sa pôvodne plánovalo. Štátna správa nariadila obciam a okresným zastupiteľstvám začať verejné práce pre väčší počet nezamestnaných, pričom mala prispievať na každú osobu s nárokom na podporu dvomi tretinami mzdy, najviac však 6 Kč denne. Kým vo februári 1919 prispieval štát 266 776 osobám, o rok neskôr ich počet klesol na 96 477. Obyvateľstvo sa ešte nestačilo pozviechať z vojnových hrôz a utrpenia, keď v polovici roka 1921 vypukla hospodárska kríza. Pome-ry v oblastiach priamo postihnutých krízou a v dôsledku likvidovania priemyslu boli katastrofálne. Stagnácia výroby priniesla nárast biedy a čoraz väčší počet osôb sa nachádzal na pokraji biedy. Už od roku 1922 začal štát organizovať viaceré akcie na zmiernenie dôsledkov krízy, napríklad ošacovacia akcia koordinovaná Červeným krížom alebo stravovaciu akciu dotovanú z prostriedkov ministerstva sociálnej starostlivosti. Úlohou týchto aktivít bolo zmierniť účinok vojnovéj hospodárskej krízy na najmladšiu generáciu a zamedziť oslabeniu detského organizmu, ktorý je najzraniteľnejší.

Gentský systém

Hlavnú formu podpory v nezamestnanosti od roku 1925 predstavoval gentský systém, ktorý dostal meno podľa miesta prvého uplatnenia – mesta Gent roku 1901. Tento systém podpory sa u nás prijal roku 1921, ale do platnosti vstúpil až roku 1925. Spočíval na zá- sade dobrovoľného poistenia proti nezamestnanosti. Určoval, že nárok na podporu v nezamestnanosti mali iba členovia odborových organizácií, ktorým štát hradil polovicu a od roku 1930 dve tretiny sumy poskytovanej ich nezamestnaným odborárom. Celková suma podpory a štátneho príspevku nesmela prevyšovať dve tretiny výšky posledného zárobku nezamestnaného. Podporu mohol poberať len ten, kto bol členom odborov šesť mesiacov predtým, ako stratil zamestnanie, a trikrát týždenne sa s preukazom nezamestnanosti hlásil vo verejnej sprostredkovateľni práce. Nezamestnaný poberal podporu najviac 13, od roku 1930 až 26 a vo výnimočných prípadoch 39 týždňov v roku. Nárok strácal každý, kto štrajkoval, koho z vlastnej viny prepustili z práce alebo kto odmietol prácu ponúkanú

v sprostredkovateľni práce. Nárok na podporu nemali ani sezónni robotníci. Denná podpora nezamestnaného robotníka v ČSR bola oveľa nižšia ako v iných európskych krajinách. Medzi negatíva gentského systému patrila nízka odborová organizovanosť, ktorá bránila získaniu podpory, ako aj skromne vybudovaná sieť sprostredkovateľni práce. Napríklad v Česku sa roku 1925 odborovo organizovalo až 50 % všetkých robotníkov, na Slovensku len jedna štvrtina. Na podpory v nezamestnanosti vyplatil štát roku 1923 celkovo 392 miliónov, v nasledujúcom roku 136 miliónov a v rokoch 1925 – 1930 sa výdavky pohybovali od 24 do 70 miliónov korún. Kým roku 1923 vyplatil štát na podporu jedného nezamestnaného 1 893 korún, po zavedení formy podpory podľa gentského systému už iba 816 korún. V roku 1923 vyplatil podporu 69,7 % osôb nahlásených v sprostredkovateľniach práce, ale v rokoch 1931 – 1938 už len 37 % všetkých registrovaných nezamestnaných.

Jednou z najvýznamnejších reforiem prvej ČSR bolo prijatie zákona č. 221 z roku 1924 o sociálnom poistení zamestnancov pre prípad choroby, invalidity a staroby, ktorý vstúpil do platnosti v júli 1926. Zákon upravil a zjednotil sociálne, nemocenské, invalidné a starobné poistenie. Vychádzal zo zásady, že každý poistenec získa pre seba a svojich príslušníkov nárok na poistné dávky vtedy, ak povinne zaplatí polovicu výšky poistného, pričom druhú polovicu odvádzal zamestnávateľ.

Pomocné akcie

V auguste 1930 začalo ministerstvo sociálnej starostlivosti štátnu stravovaciu akciu pre nezamestnaných vo forme poukážok, nazývaných aj žobračienky, s hodnotou 20 Kč pre ženatých týždenne. Vzťahovalo sa však na nich množstvo obmedzení, napríklad nemohli ich dostať osoby, ktoré od roku 1929 neboli najmenej 3 mesiace nepretržite zamestnané, sezónni robotníci, ktorí pracovali v roku viac ako pol sezóny, práceneschopní, osoby, ktoré poberali akúkoľvek inú podporu alebo vlastnili kus pôdy či domček. Poukážky sa nepri- znávali ani osobám, ktoré z vlastnej viny stratili prácu alebo neprijali sprostredkovateľnou ponúkanú prácu. Držitelia poukážok si mohli u obchodníkov vyzdvihnúť potraviny. V skutočnosti bola táto finančná čiastka pre viac- člennú rodinu len symbolická. Ak si uvedo- míme, že cena jedného chleba sa v tom období pohybovala okolo 2 Kč, niekoľkočlenná rodina o možnosti získania základných potravín a nasýtení iba snívala. Rozdeľovanie pouka- zov často zneužívali okresné úrad i staros- tovia obcí. Pôvodný projekt predpokladal vy- plácanie podpôr dva mesiace, ale doba ich po- skytovania sa naďalej predlžovala. Štátna stra- vovacia akcia pre nezamestnaných sa vlastne stala hlavnou formou podpory počas celých 30. rokov 20. storočia.

Masová nezamestnanosť prinášala so sebou rapídne zhoršenie sociálneho postavenia ne- zamestnaných a nadobúdala charakter sku- točnej tragédie. Dlhodobou zasahovala všetky odvetvia hospodárstva a postihovala najšir-

šie vrstvy obyvateľstva vrátane stredných vrstiev miest aj vidieka. Ministerstvo sociálnej starostlivosti bolo nútené v zimných mesiacoch zaviesť rôzne podporné akcie. Od 1. decembra 1930 prebiehala tzv. mliečna akcia. Deťom nezamestnaných alebo čiastočne pracujúcich rodičov do 14 rokov sa pridelovali poukážky na pol litra mlieka denne. V zimných mesiacoch 1932 – 1933 sa na mliečnej akcii zúčastnilo okolo 380 000 detí. Od roku 1931 sa začali usporadúvať aj tzv. núdzové akcie, na ktorých sa pridelovala múka, zemiaky, chlieb, cukor, uhlie, odevy. Nárok na túto podporu sa zhodoval s nárokom na štátnu stravovaciu akciu, ale naturálne mohli dostať aj osoby od 16. do 22. roku veku, ktoré ešte neboli v pracovnom pomere a nachádzali sa v stave hmotnej núdze. Na túto podporu mali nárok osoby poberajúce podporu podľa gentského systému, ak dávka u slobodného neprevyšovala sumu 10 a u ženatého 20 Kč štátneho príplatku týždenne.

Roku 1933 ministerstvo sociálnej starostlivosti začalo tzv. akcie liečebnej starostlivosti o nezamestnaných. Súviseli s rapidným zhoršením zdravotného stavu obyvateľstva. Celosvetová kríza v 30. rokoch zasiahla veľký počet rodín. Zhoršenie životných podmienok a vzrastajúca nezamestnanosť mali za následok nielen nárast chorobnosti a úmrtnosti, ale súčasne nastal vzostup alkoholizmu, stúpol počet samovrážd, rozmohla sa prostitúcia a trestná činnosť mladistvých. Na pomocné akcie vynaložil štát v rokoch 1932 – 1934 od 250 do 300 miliónov a v ďalších dvoch rokoch 370 miliónov korún, roku 1937 už len 200 miliónov korún. Organizácia týchto akcií bola však nerovnomerná a nedostatočná.

Samostatnou formou podpory pre nezamestnaných bolo znovuzavedenie núdzových prác, ktoré realizoval štát, krajina, okres, obec, ale ich výkon do veľkej miery komplikoval nízky stav financií odčerpaných počas krízy, preto sa zavádzali minimálne. Najvyššie finančné

prostriedky na núdzové práce boli poukázané v rokoch 1936 – 1937.

Opustené deti a bezdomovci

Ďalšiu samostatnú rizikóvu skupinu predstavovali siroti a opustené deti. Na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi starostlivosť o ne, na rozdiel od českých krajín, prevzal štát. Už roku 1904 vznikli štátne detské domovy v Rimavskej Sobote a Košiciach. Náklady spojené



s výchovou a so starostlivosťou o deti do dovŕšenia 7. roku uhrádzal štát, od 7. do 14. roku sa na financovaní podieľali aj domovské obce. Ústavnú starostlivosť o deti zabezpečoval systém tzv. pestúnskej opateri. V detských domovoch zostávali len choré deti, dojčatá, ktoré vyžadovali špeciálnu starostlivosť, a deti čakajúce na umiestnenie v pestúnskej rodine. Na výchovu v takýchto rodinách prispieval štát. Mnohé rodiny však chovancov posielali žobrať alebo ich využívali na ťažšiu prácu.

Povojnové zásobovacie pomery na začiatku roka 1919 na Slovensku spôsobovali aj takéto cenové rozdiely:

	Bratislava	Ružomberok
1 kg kapusty	0, 44 Kč	1, 40 Kč
1 kg hrušiek	2 – 4 Kč	4 – 5 Kč
1 kg jablák	2 – 3 Kč	4 Kč
1 kg hrozna	6 – 7 Kč	10 Kč
1 kg cibule	1, 50 Kč	3 Kč

Podobne ako v predchádzajúcom období, aj po roku 1918 bola domovská obec povinná poskytnúť všeobecnú starostlivosť osobám, ktoré si nemohli zaopatriť základné prostriedky na výživu ani vlastnou prácou; ani od osôb povinných ich zaopatriť a nemali ani nárok na iné zabezpečenie. Bezdomovcov, ktorí sa nemohli preukázať domovským právom, podľa zákonných úprav pridelili niektoré obce a pokladali ich za jej príslušníkov, dokiaľ sa nezistilo, kde majú domovské právo, alebo kým nenadobudli domovské právo inde. Chudobinská starostlivosť v obciach sa však obmedzovala na minimum. Zameriavala sa najmä na poskytovanie najnutnejšej obživy a pomoci chudobným a chorým.

Dobrovoľná starostlivosť

Popri verejnoprávnej povinnosti poskytovať v konkrétnych prípadoch sociálnu pomoc a ochranu existovala dobrovoľná sociálna a zdravotná starostlivosť, ktorú vykonávali fyzické alebo právnické osoby podľa vlastného uváženia či dávky altruizmu. Z právneho hľadiska boli humanitné a sociálne inštitúcie verejné, polooficiálne a súkromné. Niektoré z nich spadali pod správu štátu, žúp, súkromných osôb, inštitúcií. Azyly a útulky pre chudobných poskytovali prístrešie a minimálnu stravu len na obmedzený čas, napríklad cez deň. Na noc sa mohli uchýliť do nocľahárne buď zdarma, alebo za malý poplatok. Stravovanie poskytovali obecné kuchyne, kde sa osoby v hmotnej núdzi najedli zadarmo alebo

VYSTAHOVALECTVO medzi svetovými vojnami

V porovnaní s priemyslom a poľnohospodárstvom časť pracovných síl v medzivojnovom období odčerpali dynamické napredujúce sféry hospodárstva, najmä obchod, peňažníctvo, slobodné povolania a terciárna sféra. Aj v dôsledku toho ostávala veľká skupina pauperizovaného poľnohospodárskeho obyvateľstva, ktorej príslušníci rozširovali rady námezdné pracujúcich v poľnohospodárstve a lesníctve, vyhľadávali krátkodobé náhodné zamestnania alebo odchádzali za prácou mimo územia Slovenska. Do konca 20. rokov 20. storočia preto pri odlive prebytočných pracovných síl zo Slovenska stále hralo určitú úlohu vystahovalectvo. Podľa počtu vydaných vystahovaleckých pasov predstavoval počet vystahovalcov do zámo-



ria a západnej Európy v rokoch 1920 – 1930 priemerne 16 522 osôb ročne. V porovnaní s obdobím počas rokov 1905 – 1914 klesol priemerný počet vystahovalcov približne na polovicu. Motívy vystahovalectva do vyspelých krajín boli rôzne, preto jeho úlohu nemožno preceňovať. Napríklad v rokoch 1920 – 1930 sa v prepočte na 10-tisíc obyvateľov zo Slovenska vystahovalo priemerne 27 osôb, zatiaľ čo z Veľkej Británie a Írska 40 a z vyspelého Nórska 32 osôb. Vplyvom veľkej hospodárskej krízy vystahovalectvo do zahraničia kleslo v rokoch 1930 – 1938 v priemere asi na 4 500 osôb ročne. Úplne iný charakter malo sezónne poľnohospodárske vystahovalectvo do českých krajín, ktoré po roku 1918 nadobudlo značný význam. Nahradilo totiž sezónne sťahovanie za prácou do južných oblastí bývalého Uhorska. V rokoch 1920 – 1928 dosahoval priemerný počet sezónnych vystahovalcov 13 430 osôb, čiže bol len o niečo nižší ako početný stav vystahovalcov do zahraničia. **PhDr. Ľudovít Hallon, CSc.**

za minimálny poplatok. Špeciálnu starostlivosť poskytoval útulok pre nevydaté matky a tehotné ženy, ktoré ešte nemali nárok na prijatie do pôrodnice, pričom neboli schopné zarábať si na živobytie a žili bez akýchkoľvek existenčných príspevkov. Takýto útulok existoval napríklad v Bratislave vo vile Lafranconi. Ročne tu rodilo okolo 150 – 200 žien a odborne na ne dohliadal prednosta gynekologicko-pôrodnickej kliniky Lekárskej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

Dlhodobejší charakter starostlivosti o sociálne slabých jedincov zabezpečovali chudobince a starobince (chorobince). Chudobince boli zriadené pre miestnych chudobných a ich deti, stravu si však museli zabezpečiť sami. Do starobincov sa umiestňovali prevažne práceneschopní chudobní starí ľudia, ktorí tu získali úplné zaopatrenie. O nedostatku týchto zariadení na Slovensku svedčí aj skutočnosť, že kým roku 1931 bolo v ČSR spolu 145 starobincov (z toho v Čechách 113, na Morave a v Sliezsku 29), na Slovensku existovali len tri zariadenia tohto typu. Predmetom záujmu charitatívnych organizácií a spolkov takisto boli hendikepovaní jednotlivci. Do tejto kategórie patrili okrem dospelých aj deti psychi-

ky choré, telesne postihnuté, nevidiace či hluchonemé.

V prípade akútneho ochorenia a poskytnutia prvej pomoci sa chudobní liečili vo verejných nemocniciach. Pred prijatím do nemocnice sa museli preukázať dokladom o nemajetnosti,



ktorý vydávala príslušná domovská obec. Náklady spojené s hradením nevymožiteľného liečebného za chudobné osoby ošetrované vo verejných nemocniciach na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi prevzal v období prvej ČSR štát. Domovská obec musela tieto liečebné trovy hradíť len v prípade, ak sa vo verejnej nemocnici liečili chudobní pacienti s nevyliečiteľnými chronickými chorobami. Podobne aj nevymožiteľné ošetrovacie trovy vo verejných pôrodniciach, ktoré existovali v Bratislave a Košiciach, dotovala štátna pokladnica. Pohrebné náklady zahrnuté v oše-

trovateľskej sadzbe neboli domovské obce povinné hradíť.

Sociálna politika v danom období sledovala ako prvoradý cieľ zlepšenie sociálnych pomerov najširších vrstiev obyvateľstva. Faktom je, že opatrenia prijaté zo strany štátu na zlepšenie starostlivosti o osoby v núdzi boli oveľa progresívnejšie ako v predchádzajúcom období. Prevzatie niektorých oblastí starostlivosti o osoby v sociálnej núdzi do kompetencie štátu znamenalo určité odľahčenie najmä v oblasti verejného chudobinského zaopatrenia. Sociálna starostlivosť sa zabezpečovala kombináciou verejnoprávných a súkromnoprávných inštitúcií, ale

na uplatňovanie sociálnych opatrení má bezprostredný vplyv ekonomická situácia štátu. Tieto dve oblasti nie je možné oddeliť, preto výsledný efekt krokov v sociálnej oblasti neaplnil pôvodné očakávania.

PhDr. Anna Falisová, PhD. (1959), pracuje v Historickom ústave SAV v Bratislave, zaoberá sa zdravotnou a sociálnou problematikou v medzivojnovom období. Je autorkou monografie *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období* (1999).

POKUS o sociálny štát

Starostlivosť o sociálne slabých obyvateľov v období socializmu

Mnoho informácií o správe verejných vecí bolo v období vlády komunistickej strany verejnosti neprístupných. Medzi nezverejňované údaje patrili poznatky o sociálnej situácii domácností a nejasné ostávali aj zákonné normy, o ktoré by sa mohli občania oprieť pri dovoľávaní sa svojich práv. Pri uvažovaní o uplynulom období preto často dochádzame k protikladným záverom.

ZUZANA KUSÁ

Týka sa to aj sociálnej politiky, o ktorej niektorí tvrdia, že bola dômyselným systémom starostlivosti poskytujúcim rovnaké šance a všestranný rozvoj najširším vrstvám obyvateľstva. Iní hovoria, že tento systém skôr monitoroval človeka od kolísky po hrob, než mu uľahčoval zvládnutie náročných životných situácií. Neraz sa objavuje tvrdenie, že komunisti po nástupe k moci zrušili existujúci systém sociálnej politiky vrátane zabezpečenia chudobných ľudí, popierali

existenciu chudoby, resp. pokúšali sa ju odstrániť výhradne rozvojom hospodárstva a (nútenou) plnou zamestnanosťou. Posledné tvrdenie obsahuje niekoľko nepresností. Sociálne zabezpečenie existovalo aj za socializmu a zjavne sa inšpirovalo projektmi sociálneho štátu, ktoré sa súbežne rozvíjali v európskych demokraciách. Plnú zamestnanosť nepovažovali za žiaducu črtu spoločenského života len komunisti. Mnohé a účinné kroky na jej dosiahnutie vrátane po-



štátnovania niektorých hospodárskych odvetví, ktorého cieľom bolo okrem iného zaistiť príjmy potrebné na financovanie sociálnych výdavkov, urobili európski konzervatívni politici.

Povojnová zhoda

Viaceré politické koncepcie i po skúsenostiach z veľkej hospodárskej krízy v 30. rokoch 20. storočia a po druhej svetovej vojne sa zhodovali v názore, že pokojný spoločenský vývoj nie je možný bez zmenšovania ostrých spoločenských rozdielov. Konzervatívci, socialisti, liberáli aj komunisti sa viac-menej zhodovali v tom, že štát má byť hlavným garantom sociálnej ochrany – má zaisťovať uspokojovanie potrieb ľudí, ktorí nemôžu pracovať (deti, študujúci, chorí, starí), pomáhať tým, ktorí sa v dôsledku nezamestnanosti či straty živiteľa dostali do ťažkej situácie, ako aj početným rodinám. Zároveň by mal uspokojovať potreby nevyhnutné na rozvoj osobnosti človeka, akými sú vzdelanie, zdravotná starostlivosť, bývanie atď. Široko sa uznávalo, že časť potrieb obyvateľstva sa má v modernej spoločnosti v záujme jej hladkého a úspešného rozvoja zaisťovať zo spoločenských fondov na základe prerozdelenia vytvorených hodnôt a tiež zo zdrojov získaných podnikaním štátu.

Politické elity povojnového Československa sa zhodli na princípe spoločenskej rovnosti a štátom organizovaného prerozdelenia, ako aj v oblasti sociálnych výdavkov, pri príprave nového zákona o národnom poistení i v zákonných normách regulujúcich mzdové tarify. Už v decembri 1945 sa pod heslom „Odstrániť hladové mzdy“ udial zásah do mzdových ťahov, ktorý bol rozhodujúci pre celý ďalší vývoj mzdovej sústavy za socializmu.

Z hľadiska sociálnej problematiky je rozhodujúce prijatie niekoľko rokov pripravovaného zákona o národnom poistení, ktorého základom sa stala zásada rovnosti a univerzálnosti sociálnych práv. Jeho tvorcovia sa výrazne inšpirovali britským konzervatívnym projektom sociálneho štátu W. Beveridgea. Táto právna norma, ktorá napriek novelizáciám ostala základom dôchodkového zabezpečenia socialistického režimu, bola prijatá až po februári 1948, a tak sa niekedy mylne považuje za výtvor komunistickej moci.

Rovnosť pred zákonom

Zákon z roku 1948 mal ambíciu obsiahnuť všetky sociálne riziká a dotýkať sa všetkých vrstiev obyvateľstva. Univerzalizmus týchto opatrení bol však sporný. Zákon odstraňoval rozdiely, čo však napríklad v prípade poistencov súkromných poisťovní viedlo k poškodeniu, pretože stratili nárok na iný ako najnižší sociálny dôchodok. Podľa novej právnej normy sa na financovaní národného poistenia mali podieľať poistenci, zamestnávateľia a štát. Čoskoro sa však poistné zlúčilo s daňou zo mzdy a bolo pre poistenca nezreteľné. Sociálne zabezpečenie sa stalo súčasťou štátneho rozpočtu, pričom sa rozšírila predstava o bezplatnosti viacerých služieb.

V sústave dôchodkových dávok zákon zavádzal okrem starobného a invalidného dôchodku, dôchodku manželky, vdovského dôchodku, dôchodku družky, sirotského dôchodku, výbavného a odškodnenia za pracovné úrazy aj novú inštitúciu sociálneho zabezpečenia – sociálny dôchodok. Vychádzal z princípu, že spoločnosť má zaručiť každému občanovi určitý dôchodok na krytie základných životných potrieb. Pre najchudobnejšie vrstvy slovenského obyvateľstva bolo dôležité, že sa poskytoval bez zvyčajnej podmienky, aby bol občan istý čas poistený, prípadne odpracoval určitý čas. Sociálny dôchodok nahrádzal tzv. chudobinské zaopatrenie, ktoré zákon z roku 1948 zrušil spolu s inštitúciou tzv. domovského práva ako ľudsky nedôstojné. Inštitúcia

SOCIÁLNA BIEDA VIEDLA ŽENY K PROSTITÚCII.



sociálneho dôchodku sa považovala za významnú univerzalistickú dávku a bola predchodcom a základom systému minimálnych dôchodkov (zaisťujúcich existenčné a sociálne minimum pre tých, ktorých štátne orgány na základe ich žiadosti uznali za sociálne potrebných). Na ilustráciu možno uviesť, že v 80. rokoch dosahoval sociálny dôchodok výšku 500 Kčs na jednotlivca a 850 Sk na dvojicu.

Krívajúci projekt

Projekt občianskej sociálnej rovnosti a univerzálnosti jednotlivých dávok sociálneho zabezpečenia však v praxi pokrýval. Informovanie občanov o ich sociálnych právach prebiehalo neúplne a viac-menej náhodne. Tak

ŽIVOTNÉ MINIMUM

Pri meraní životného minima sa používali miery OECD. Podľa nich sa za existenčné minimum považoval príjem na osobu vo výške 42 % priemerného príjmu na osobu v národnom hospodárstve. Sociálne minimum predstavovalo 56 % priemerného príjmu na osobu. Domácnosti nachádzajúce sa v tomto intervale sa označovali za domácnosti s ohrozenou možnosťou spotreby.

tiež nebolo jasné, kto a na ktoré dávky má právny nárok, ktoré príspevky sú fakultatívne a ktoré spoločenské orgány aké dôvody považujú za legitímne na ich vyplácanie. Za závažnú systémovú nerovnosť možno považovať nerovnaké výpočty dávok pre rôzne profesiové, vekové a príjmové skupiny. Nároky určitých skupín obyvateľstva na sociálne príjmy sa okliešťovali aj tým, že z definície boli vylúčené kategórie „pracujúcich“, pod ktorými sa rozumeli len pracovníci socialistického sektora. Pridelovanie sociálnych príjmov podľa nerovnakých pravidiel sa uskutočňovalo najmä v oblasti populačnej politiky, dôchodkového a nemocenského zabezpečenia, napríklad prídavky na deti, teda opakujúce sa mesačné finančné príspevky a poskytova-

nie detskej výbavy sa do roku 1963 poskytovali len občanom v pracovnom pomere v štátnych podnikoch, potom sa rozšíril okruh ich poberateľov na vybrané skupiny družstevných roľníkov a roku 1965 na všetkých družstevných roľníkov. Až 1. júla 1968 sa systém detských prídavkov rozšíril aj na okruh osôb samostatne zárobkovo činných, do ktorého na Slovensku patrili predovšetkým samostatne hospodáriaci roľníci. Predstavu o množstve detí, ktoré boli dovtedy vylúčené z nároku na túto dávku, si môžeme urobiť z faktu, že celkový objem ročne vyplácaných rodinných prídavkov narástol na Slovensku v rokoch 1967 – 1969 o 70 % (z 1 773 miliónov na 3 026 miliónov Kčs).

Ani zabezpečenie občanov počas choroby za socializmu nepatrilo medzi univerzálne sociálne dávky. Z okruhu „pracujúcich“ boli opäť vyradené samostatne hospodáriace osoby, najmä roľníci a živnostníci, a spočiatku ho nemali ani družstevní roľníci, ktorí začali dostávať rovnaké peňažné dávky v nemoci a v materstve ako „pracovníci v pracovnom pomere“ až od apríla 1968. Spôsob výpočtu finančnej podpory

v chorobe a pri ošetrovaní člena rodiny znevýhodňoval predovšetkým mladé rodiny. Bol odstupňovaný podľa dĺžky pracovného pomeru a predstavoval maximálne 90 % z čistého príjmu rátaného zo zárobku do 3 000 Kčs mesačne.

Opatrovateľský štát

Aj keď mal socialistický štát centrálnu úlohu pri organizácii sociálnej starostlivosti, nebol jediným vykonávateľom sociálnej politiky. Popri štátnych orgánoch sa na nej zúčastňovali odbory, ktoré od 70. rokov disponovali pomerne veľkými právomocami pri tzv. sociálnom plánovaní životných podmienok pracovných kolektívov, ďalej to boli zväzy družstevných roľníkov, Červený kríž a iné spoločenské organizácie. Okrem iného mali právomoc poskytovať sociálnu dávku v prípade mimoriadnych výdavkov v nepriaznivých životných situáciách vrátane „dočasného neumiestnenia osoby“, ktorá zo zdravotných dôvodov musela meniť zamestnanie a podobne.

O Československej socialistickej republike (ČSSR) sa zvykne hovoriť ako o opatrovateľskom štáte. Naráža sa tým najmä na register

situácií, v ktorých sa občan mohol oprieť o pomoc štátu. Okrem priamych peňažných dávok sa totiž poskytovali rozličné finančné a cenové intervencie, úľavy a výhody zabezpečujúce uspokojenie určitých potrieb pre všetko obyvateľstvo alebo pre „skupiny vyžadujúce si osobitnú pozornosť“. Príjmy domácností sa tak nepriamo dopĺňali dotáciami služieb ako doprava, bytové hospodárstvo, zdravotné, žiacke stravovanie, pôžičky, rekreácia a ďalšie. Od roku 1961 bola medzinárodne sledovaným ukazovateľom pre súhrn všetkých sociálnych výdavkov tzv. spoločenská spotreba. Hoci z dnešného pohľadu sa môže javiť rozsah nepriamo poskytovaných služieb v našich podmienkach ako enormný, ČSSR nepatrila medzi krajiny s najvyšším podielom sociálnych výdavkov na hrubý domáci produkt (HDP) a s najvyššou úrovňou sociálnej ochrany obyvateľstva. Napriek dôrazu na sociálne istoty bol u nás nižší podiel sociálnych výdavkov na HDP než v mnohých európskych kapitalistických krajinách.

Vidiecka a poľnohospodárska chudoba

Slovensko patrilo pred druhou svetovou vojnou k európskym krajinám s najväčším podielom poľnohospodárskeho obyvateľstva, resp. obyvateľstva, ktorého hlavný príjem pochádzal z poľnohospodárskej činnosti. Rozsah vlastnenej pôdy však zväčša nepostačoval na zabezpečenie existencie. Pre preludný slovenský vidiek druhej polovice 19. storočia bol charakteristický vysoký migračný odliv. Medzi rokmi 1869 a 1880 emigrácia pohltila takmer 60 % prirodzeného prírastku obyvateľstva Slovenska. Ešte aj v rokoch 1926 – 1935 ročne emigrovalo zo Slovenska okolo 13 000 ľudí, z ktorých dve tretiny tvorili poľnohospodárski robotníci. Pre nedostatok pracovných príležitostí bola emigrácia najúspešnejšou stratégiou riešenia otázky chudoby. Nedostatok pracovných príležitostí na Slovensku paradoxne predstavoval problém ešte aj za socializmu. Po kolektivizácii poľnohospodárstva chýbali pracovné príležitosti a za prácou sa odchádzalo do Česka. Podľa údajov sčítania ľudu z roku 1961 zo Slovenska do českých krajín odchádzalo za prácou 88 162 osôb, pričom z Česka na Slovensko prechodne dochádzalo za prácou len 6 150 osôb. Ani kolektivizované poľnohospodárstvo nesprievádzal rast výroby. V rokoch 1960 – 1963 väčšina členov novovytvorených jednotných roľníckych družstiev (JRD) žila pod úrovňou sociálneho minima a mnohé rodiny priamo v chudobe. Aj pre vysoký podiel poľnohospodárskeho obyvateľstva bol roku 1955 priemerný príjem na obyvateľa na Slovensku o 31,5 % a roku 1967 o 21,8 % nižší ako v Česku.

Chudoba sa na území Slovenska sústreďovala na vidieku aj v prvých dekádach socializmu. Životnú úroveň nezdvihli nízke sociálne dôchodky starého roľníckeho obyvateľstva a vidieku neprosperal ani už spomínaný fakt, že z poberania rodinných prídavkov bola do polovice 60. rokov vylúčená väčšina vidieckych (a spravidla viacdenných) domácností.

PRÍDAVKY NA DETI

Spočiatku bola výška rodinných prídavkov jednotná pre každé dieťa, neskôr sa diferencovala v závislosti od počtu detí. K zmene došlo v roku 1959, keď dočasne platil tzv. zreteľ potrebnosti. V plnej výške sa rodinné prídavky poskytovali len do určitej výšky mzdy rodiča a pri vyšších mzdách sa neposkytovali buď na prvé, alebo ani na druhé dieťa. V obmedzenej výške sa vyplácali prídavky pracovníkom v pracovnom pomere v štátnych podnikoch, ktorí vlastnili a obrábali pôdu s výmerou nad 0,5 ha.

Vysoká miera zamestnanosti, regulované mzdové tarify a sociálne príjmy mali najväčšiu zásluhu na tom, že podľa štandardov (OECD) nebola chudoba v Československu na sklonku socializmu zvlášť rozšírená. Pod hranicu sociálneho minima roku 1970 žilo 12,3 % a roku 1986 7,7 % čs. domácností. Pod hranicou životného minima ich bolo začiatkom 70. rokov 2,3 % a roku 1985 1–2 %. Medzi rokmi 1958 a 1988 však klesol počet týchto domácností na Slovensku z 21 na 9,56 %. Na porovnanie možno uviesť, že v 70. rokoch bolo vo Francúzsku registrovaných 13,6 %, v Nemecku 3 % a v USA 20 % rodín žijúcich na hranici existenčného minima.

Chudoba ako životná fáza

Aj na sklonku 80. rokov sa čs. chudoba koncentrovala na Slovensku. Na území s jednou tretinou obyvateľstva žilo až 54 % všetkých chudobných domácností. Roku 1988 takmer polovicu domácností žijúcich na úrovni existenčného minima tvorili domácnosti robotníkov, 20 % domácností bolo bez zárobkovo činnnej osoby (starobní, invalidní dôchodcovia) a 18 % tvorili domácnosti zamestnancov.

Rok	Podiel domácností na Slovensku (v %) s príjmami na úrovni	
	sociálneho minima (56 % PP)	existenčného minima (42 % PP)
1958	21,0	—
1980	13,0	1,5
1985	10,4	1,6
1988	9,6	1,1

Zdroj: Hiriš, M., 1992: Analýza štruktúry chudobného obyvateľstva v Československu v roke 1988. VÚPSV, Bratislava
PP – priemerný príjem

K sociálne najzraniteľnejším skupinám obyvateľstva patrili dôchodcovia a viacdenné rodiny. Tvorili väčšinu domácností s príjmami na hranici existenčného minima. Ako nedostatočne zaopatrujúca sa vnímala najmä výška jednotlivých dávok. Viaceré z nich, napríklad sociálne a starobné dôchodky, boli veľmi nízke a sotva umožňovali uspokojenie najzákladnejších potrieb. Dôchodcovia vtedy patrili k najohrozenejšej sociálnej vrstve a aj na sklonku socializmu každá štvrtá dôchodcovská domácnosť žila na hranici sociálneho mi-

SOCIÁLNE VÝDAVKY ŠTÁTU

Roku 1961 tvorili sociálne výdavky v ČSSR 11,1 %, v krajinách OECD Organizácie pre hospodársku spoluprácu a rozvoj v priemere 13 % HDP. Roku 1981 v OECD 25,6 %, roku 1991 27 %, v Československu roku 1980 17 % a roku 1991 23 % HDP.

nima. K zhoršeniu situácie prispelo zdanenie dôchodkov začiatkom 60. rokov v čase hospodárskeho poklesu, ktoré sa zrušilo roku 1974. Nepriaznivá situácia nútila značnú časť osôb v poproduktívnom veku pokračovať v ekonomickej aktivite. Preto napríklad roku 1970 pracovalo okolo 30 % osôb po získaní nároku na starobný dôchodok a na celkovej zamestnanosti sa podieľali 12 %. Veľká časť z nich pracovala ako vrátnici, upratovačky a boli rezervou lacnej pracovnej sily.

Podobne na tom boli domácnosti s prednostom mladším ako 24 rokov. Napriek zavádzaniu sociálnych dávok nedostatok zdrojov postihoval najmä mladé rodiny. Napríklad materský príspevok sa v 70. rokoch vyplácal až počas starostlivosti o druhé dieťa, a to pri dvoch deťoch mladších ako tri roky. Od roku 1985 sa vyplácal aj pri prvom dieťati. Na konci 80. rokov asi štvrtina všetkých detí vo veku do troch rokov, t. j. v čase, keď ich matka nepracovala, žila v rodine s príjmami pod úrovňou sociálneho minima. Vo väčšine prípadov sa táto situácia zlepšila až po návrate matky do práce.

Bývanie – skrytá chudoba

Napriek ekonomickým ťažkostiam v 60. rokoch sme na slovenskom vidieku zaznamenali intenzívnu výstavbu rodinných domov. Napríklad v rokoch 1955 – 1960 bol podiel postavených bytov v rodinných domoch zo všetkých bytov postavených v tomto období v Česku 20,4 %, no na Slovensku až 60,6 %. Takýto rozdiel sa prejavil aj v rozdielnych štruktúrach výdavkov domácností v českej a slovenskej časti republiky. Slovenské domácnosti mali značne vyššie výdavky na stavebný materiál a mali aj oveľa viac dlhov pripadajúcich na člena domácnosti ako ich české náprotivky. Bohatú vidiecku výstavbu môžeme na základe údajov o štruktúre rodinných výdavkov na Slovensku a miere zadlženia vidieť aj ako výsledok tvrdého usmernenia sa a obmedzovania ďalších životných potrieb. Nadmerné zaťaženie rodín domácimi produktívnymi činnosťami obmedzovalo napríklad vzdelávacie ambície najmladšej generácie a spôsobovalo určité vnútorné vytunelovanie jej životných šancí.

Medzi dôležité, ale verejnosti nie vždy transparentné aktivity sociálnej politiky patrila sociálna politika „určená rôznorodému a neohraničenému súboru obyvateľov, ktorí sú buď dezintegrovaní a treba im pomôcť nájsť miesto v spoločnosti, alebo majú natoľko sťažené životné podmienky, že sú odkázaní na pomoc štátu“. Pre túto kategóriu sa vypracovávali rozmanité projekty, ktorých cieľom bolo utvárať podmienky na integráciu (sprvoti asimiláciu) rómskeho obyvateľstva. Sústreďovali sa na likvidáciu negramotnosti, ku ktorej sa pri sčítaní ľudu v roku 1950 priznalo 41 784 osôb vo veku nad 15 rokov, z toho 75 % Rómov, na hygienické prehliadky, očkovanie, elimináciu epidémií či na asanáciu rómskych osád. Do roku 1989 štát na jednotlivé päťročnice určoval kvóty na likvidáciu osád, chatrčí, zaškolovalenie rómskych detí a riešenie otázky zamestnanosti.

Informačný zmätok

Systém sociálneho zabezpečenia a praktický výkon sociálnej politiky v období socializmu zatiaľ len čaká na nezaujaté skúmanie, pred ktorým sa vynorí viacero problémov. Okrem súčasnej vyhranenej ideologickej optiky či minulej vyhranenej politickej politiky utajovania údajov k informačnému zmätku prispieva najmä politická a rétorická prax 50. rokov. Aj keď Československo malo od roku 1948 moderný, hoci následne okliešťovaný zákon národného poistenia, od roku 1956 premenovaný na sociálne zabezpečenie, v 50. rokoch sa objavilo mnoho kriklavých verejných vyhlásení o tom, že sociálna politika, dobročinnosť a charita sú v socializme nepotrebné. Rušili sa dobročinné organizácie, ale aj štátne inštitúcie zaoberajúce sa sociálnou

politikou a sociálnym výskumom. Roku 1951 bolo zrušené ministerstvo práce a sociálnej starostlivosti a Československý ústav práce. Organizačné a výskumné vákuum trvalo našťastie len šesť rokov. Roku 1957 sa konštituoval Študijný ústav sociálneho zabezpečenia a roku 1964 sa opäť obnovil Československý ústav práce. Tieto inštitúcie v tichosti vykonávali intenzívnu výskumnú činnosť, okrem iného aj v oblasti zisťovania príjmovej situácie domácností. Pred rokom 1990 sa však tieto údaje nezverejňovali a disponovali nimi len vládne a stranícke orgány. Avšak predovšetkým vďaka nim máme k dispozícii údaje o príjmovej situácii a zložení domácností a podieloch domácností žijúcich v pásme obmedzenej spotreby a na úrovni existenčného minima od roku 1958.

Odporúčaná literatúra:

- PISCA, L.: Sociálna politika, jej vývoj a stav. Slovensko – Ľud, I. časť. Obzor, Bratislava 1974, s. 680 – 713.
HIRŠL, M.: Analýza štruktúry chudého obyvateľstva v Československu v roce 1988. VÚPSV, Bratislava 1992.
KAPLAN, K.: Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953 – 1957 a 1968 – 1975. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1993.

PhDr. Zuzana Kusá, CSc. (1957)

absolvovala štúdium na Katedre sociológie Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Pracuje v Sociologickom ústave SAV a je spoluautorkou publikácie *Politická zmena v spoločenskej rozprave* (1997). Zaoberá sa mediálnou konštrukciou rozdielov. Učí na Pedagogickej fakulte UK a Vysokej škole múzických umení v Bratislave.

NA SLOVÍČKO

so Zuzanou Csontosovou, členkou občianskeho združenia Proti prúdu



Obcianske združenie *Proti prúdu* vzniklo v roku 2001. Zakladali ho študenti sociálnej práce, aby pomohli bezdomovcom opäť žiť normálnym životom. Na základe skúseností zo zahraničia začalo vydávať populárny časopis *Nota bene*, ktorého predajom si ľudia v zúfalej sociálnej situácii môžu zabezpečiť peniaze na živobytie. Časopis sa dnes okrem Bratislavy predáva aj v ďalších väčších mestách na Slovensku.

Prečo sa študenti sociálnej práce rozhodli pomáhať práve bezdomovcom?

Keď som mala 18 rokov, bola som rok v Anglicku a pracovala som ako dobrovoľníčka v dennom centre pre bezdomovcov. Bolo veľmi moderné a páčil sa mi spôsob jeho fungovania. Tam som videla, čo všetko sa dá pre ľudí v núdzi urobiť. U nás je ešte stále nezvyklé zaoberať sa bezdomovcami, v zahraničí to je úplne bežné. Je dôležité vytvárať mechanizmy, aby mal každý prístup k prostriedkom, ktoré potrebuje. Nemyslíme si, že u nás takéto mechanizmy fungujú, preto ich chceme vytvárať a dať tak ľuďom, ktorí padli úplne dole, ďalšiu šancu.

Ako ste projekt rozbiehali?

Najprv sme sa skontaktovali so zahraničnými pouličnými časopismi. Škótsky a maďarský časopis práve robili projekt na podporu a založenie podobných projektov vo východnej Európe. Od nich sme dostali 380 000 Sk na rozbehnutie činnosti – boli to vlastne peniaze od britskej vlády.

Mali bezdomovci záujem o predaj časopisu?

Keď sme stáli na Námestí SNP v Bratislave a rozmýšľali, že by sme to mohli konečne spustiť, videli sme na lavičke dvoch bezdomovcov a oslovili sme ich. Jeden z nich sa potom dobre uchytil a dotiahol aj ďalších –

na ulici sa informácie šíria veľmi rýchlo. Boli sme aj v ubytovniach pre bezdomovcov a v ďalších organizáciách, ktoré im pomáhali.

Koľko časopisov ste vtedy predali?

Spočiatku bol predaj veľmi nízky, lebo nebola reklama. V prvom mesiaci sme vytlačili 6 000 kusov a predalo sa 2 700. Potom sme urobili veľkú akciu, prezentáciu časopisu na lodi. Prišli tam médiá, písalo sa o nás, a druhý mesiac sa dopredal náklad prvého čísla a druhé číslo sa rozobralo veľmi rýchlo. Vianočné číslo si kúpilo vyše 12 000 ľudí a o niekoľko mesiacov sme mesačne predávali viac ako 20 000 kusov.

Prečo je dôležité zaoberať sa ľuďmi na okraji spoločnosti?

V spoločnosti sú extrémne bohatí ľudia žijúci v luxuse a ľudia, ktorí na to musia doplatiť. Takže tí bohatí by mali dať šancu tým, ktorí na nich doplácajú. O bezdomovstve je u nás ešte stále veľa mýtov. Tri základné sú, že bezdomovci chcú byť na ulici, že im to vyhovuje, a že keby chceli, tak sa z toho dostanú. V zahraničí sú už ďalej ako my. Nekladú si otázku, či si ten človek môže za to sám, ale čo sa dá preňho urobiť. Aj v tých najvyspelejších spoločnostiach vždy boli a sú chudobní. Takže v systéme fungovania spoločnosti je niečo nesprávne, keď z nej vylučuje niektorých ľudí a nedáva im šancu vrátiť sa späť.

Ako sa bezdomovci najčastejšie dostávajú na ulicu?

Najčastejšie je to z ekonomických dôvodov. Potom sú to ľudia, ktorí nemajú sociálne zručnosti na to, aby si udržali vzťahy s blízkymi ľuďmi a zamestnanie, teda veci, ktoré sú pre nás úplne normálne. Prichádzajú neúspechy a oni postupne klesajú čoraz nižšie a nie sú

schopní zvrátiť to. Treťou veľkou skupinou sú ľudia, ktorých postihlo nejaké nešťastie a nevedia sa z toho dostať.

Bezdomovcom určite nepomôže len teplá polievka a posteľ na jednu noc v sociálnej ubytovni. Čo v skutočnosti najviac potrebujú?

Potrebujú akceptáciu, teda prijatie bez odsudzovania a posudzovania, rešpekt k osobnosti človeka a možnosť voľby. Mnohé organizácie im ponúkajú pomoc bez toho, aby sa ich opýtali, či o taký spôsob pomoci vôbec stoja. Ľudia, ktorí im pomáhajú, by mali najprv zistiť, čo bezdomovci chcú.

Koľkým vašim klientom sa podarilo vrátiť sa do spoločnosti?

Za posledný rok si 18 ľudí našlo prácu a bývanie. Jednu kategóriu našich predajcov tvoria ľudia, ktorí k nám prídu, keď sú v kríze, lebo stratili príjem a nemajú kde bývať. Prácu si však hľadajú stále a predaj časopisu považujú len za dočasné riešenie. U ľudí, ktorí prídu v zlom stave, je úspech už to, keď sa začnú umývať, lepšie obliekať, lepšie komunikovať a nájdu si kamarátov. Veľa ľudí si z toho, čo za predaj časopisu zarobí, dokáže zaplatiť ubytovanie a jedlo a navyše si hľadajú brigády.

Aké ďalšie služby okrem možnosti zarábať si predajom časopisu poskytujete?

Robíme sociálne poradenstvo, teda poskytujeme konkrétne rady aj praktickú pomoc pri hľadaní bývania, zamestnania, vybavovaní dokladov. Bezdomovci majú u nás zadarmo prístup k počítaču a na internet. Preplácame im časť nákladov na zdravotnú starostlivosť a lieky. Funguje u nás knižnica a rôzne záujmové kluby. Napríklad v rámci jedného projektu naši bezdomovci odohrali sériu divadelných predstavení *Túžby z ulice*. Robíme spoločné akcie, výlety, Vianoce. Teraz máme nový projekt zamestnanosti pre mimobratislavské regióny. Na dvojročnom vzdelávacom výcviku učíme bezdomovcov praktické veci súvisiace s hľadaním práce. Funguje u nás akoby banka, kde majú bezdomovci možnosť odkladať a šetriť si peniaze.

Jana Čavojská